

ს. ჯიქია

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი

აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან,* II

1960 წელს ამავე სათაურით ჩვენ გამოვაქვეყნეთ სტატია: „საქ სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომებში“, რომელშიაც ნათქვამია: „ქვემოთ წარმოდგენილია ცნობები ქართულ ენაში დამკვიდრებული რამდენიმე აღმოსავლური წარმოშობის საკუთარ და ზოგად სახელთა შესახებ. კარტოთეკაში დაგროვილი მასალიდან ამჯერად ჩვენ შევარჩიეთ სიტყვათა ერთი ჯგუფი, რომელთათვისაც აქ ნაჩვენებია წარმომავლობის წყარო და განხილულია ფონეტიკურ-სემანტიკური ვითარება. ვფიქრობთ, რომ ჩვენ კიდევ გვექნება შემთხვევა ამგვარი ლექსიკური მასალის განხილვისა“ ([1], გვ. 1). ამ ხნის განმავლობაში ჩვენ ამ თემაზე კიდევ მოგვიგროვდა მასალა, მაგრამ ჩვენგან დამოუკიდებელი მიზეზის გამო (თვალების დაავადება), მისი დამუშავება და გამოქვეყნება აქამდე ვერ მოხერხდა. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ჩვენი მშობლიური ენის მეცნიერულად და სრულყოფილად შესწავლისათვის აუცილებლად საჭიროა, სხვათა შორის, ქართველ აღმოსავლეთმცოდნეთა ინტენსიური მუშაობა იმ მიმართულებით, რომ სათანადო სიზუსტით გაირკვეს და გამოვლინდეს მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან საუკუნეთა განმავლობაში მკვიდრო პოლიტიკურ-კულტურულ ურთიერთობათა შედეგად ქართულ ენაში დაფიქსირებულ არაბულ-სპარსულ-თურქულ-სომხურ ლექსიკურ ნასესხობათა გარკვეული ფენა ([2], გვ. 34). ასეთი ხასიათის სამუშაო ფრიად შეუწყობს ხელს აგრეთვე დიდი მეცნიერული მნიშვნელობის მქონე, მაგრამ საკმაოდ დაგვიანებული ქართული ენის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ლექსიკონის შედგენისა და გამოცემის საქმეს**.

ხსენებულ ჩვენს წერილში ([1], გვ. 1—13) ეტიმოლოგიურად შესწავლილია შემდეგი სიტყვები: სურამ-ი/ზურაბ-ი, ბეგ-ი (ბეგლარ-ი, ბეგთაბეგ-ი, ბეგლარ-ბეგ-ი, ათაბეგ-ათაბაგ-ი, დიამბეგ-ი, ყაზბეგ-ი, ბეგუმ-ი), ალლო და ახ-ი („ახია მასზე“). ამჟამად ჩვენ გვაქვს ერთი ახალი მასალა, რომელიც გვინდა დავუმატოთ ჩვენი უკვე დაბეჭდილი 1-ლი წერილის იმ ადგილს, სადაც მსჯელობაა ზურაბ-სურამის შესახებ. ვფიქრობთ, დამაჩერებლად დადგინდა, რომ სპარსული სამყაროდან მომდინარე პერსონული სახელები ზურაბ-ი და სურამ-ი სპ. پارس-ის სხვადასხვა ეპოქასა და ენობრივ კოლექტივში კანონზომიერად მოდიფიცირებული პერსონული სახელებია. მაგალითად იმისა, რომ სურამ პერსონული სახელი ძველად ფაქტობრივად არსებობდა ქართულში.

* წაკითხულ იქნა მოხსენებად აკად. გ. ახელდანიანის დაბადების 90 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში 1977 წ. 18. X-ს. აქ იბეჭდება ცოტაოდენი ცვლილებით.

** უნდა აღინიშნოს, რომ ამ თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია პროფ. შხა ანდრონიკაშვილის შრომა: „ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბილისი, 1966.

ჩვენ მოგვქონდა (სხვა მონაცემების გარდა) საგვარეულო სახელი 'სურამელა-შვილი', სადაც სურამ'ს დართული აქვს „ელა“ აფიქსი მსგავსად, მაგ., 'მაქსიმ-ელა-შვილი'სა (-მაქსიმ-ელა), გიორგი→გიორგ-ელა-შვილი (იხ. გაზეთ „თბილისი“, 18.06.1980 წ.). ამჟამად კი ჩვენ მოვიპოვეთ მასალა, რომლითაც დასტურდება, რომ ზურაბის გარდა არსებობდა ჩვენში წმინდა და უაფიქსო ფორმითაც პერსონული სახელი ს უ რ ა მ ი ც. ასეა, მაგ., გაზეთ „თბილისის უნივერსიტეტის“ 1974 წ. 2 სექტემბრის ნომერში, სადაც წერია: „კალაშვილი ნათელა ს უ რ ა მ ი ს ასული“. დოც. ე. ჯანგიძის გადმოცემით, ს უ რ ა მ სახელი კახეთში ახლაც გავრცელებული ყოფილა. სოფ. ზემო ხოლაშენში არის თურმე მოქალაქე ს უ რ ა მ ჩანგაშვილი.

1. **მაგრამ.** აკად. ა. შანიძე 'მაგრამ' სიტყვის უფრო ადრინდელ ფორმად თელის 'მაგრა',ს: „მაგრამ მიღებულია, 'მაგრა',საგან მანის დართვით ('მაგრა' ჩვეულებრივია „ამირანდარეჯანიანში“, „ვისრამიანში“, „ვეფხისტყაოსანში“. მაგ. 'მაგრა იტყვის: ჩემი სჯობსო, უცილობლობს ვითა ჯორი', „ვეფხ.“ 15)“ ([3], გვ. 606). ვფიქრობთ, ქვემოთ წარმოდგენილი მასალების საფუძველზე მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ ქართულში არსებული მაპირისპირებული კავშირი მ ა გ რ ა მ არ არის ქართული წარმომავლობის სიტყვა, იგი ნასესხებია სპარსულიდან. სპარსული **گر** გახმოვანებით **mägär** ([4], გვ. 905) ქართულში საესეებით კანონზომიერად მოდიფიცირებული და გადმოსული მ ა გ ა რ ფორმით. **ā**—და ე ხმოვანთა საშუალო ხმოვანი სპარსულიდან და სხვა აღმოსავლური ენებიდან —დ გადმოდის ხოლმე: აზერბაიჯანული გზით შემოსულმა არაბულმა **ج** **cāhāp** 'რიყრაქმა' ქართულში ს ა ა რ-ი მოგვცა / „დილის საარი“ (ხმოვანთა შორის **ჰ**-ს ჩვეულებრივი ჩაყარდნით), სპ. **ჯ** // ფანჯ-ქ. ფანჯ-ი, სპ. **ჯ** // ფანდ → ქ. ფანდ-ი, სპ. სანგარ → ქ. სანგარი ([4], გვ. 476...) და სხვა მრავალი. ამრიგად, სპ. მანგარ → ქ. მაგარ სიტყვას ქართულში დაერთო ამ (ა და მ) წანაზარდი ფუძისეული მეორე ა' ს:ჩაყარდნით და მივიღეთ მ ა გ რ ა მ. ასეთი წანაზარდები ქართულში ჩვეულებრივია სხვა მსჯავს სიტყვებშიც. ა). აკად. ა. შანიძის მიხედვით „თ ო რ ე მ მიღებულია თუ არა-საგან; უ ა ჯგუფისაგან შერწყმის გზით ო მივიღეთ და ბოლოს დაერთო მ (როგორც მაგრამ-ში): თუარა-მ→თორა-მ→თორემ“ ([3], გვ. 606). ჯერ→ჯერამ და ჯერემ ([5], გვ. 398), ჯერამ **лит.** ჯერ пока еще ([6], გვ. 383). მ ა გ რ ა მ სიტყვის სესხებას ქართულში სემანტიკური ხასიათის დაბრკოლება არ ხვდება. ერთი მისი სპარსული მნიშვნელობა (**но**) ზუსტად ემთხვევა ქართულის მნიშვნელობას. ეს არის მიღებით **māār-razve tolyko; n o; krome; esli; mozet byt'** ([4], გვ. 905). საინტერესოა, რომ ანალოგიური ფორმითა და მნიშვნელობით გვხვდება ეგ სიტყვა თურქულ დიალექტებში: **magar man korkhiram ne vakt yetaram dostime ävina 'Aber ich furchte, dass ich zu spät in dass Haus meines Freundes kommen werde** ([7], გვ. 50), **magar mewa burde yokh'Aber es gibt nicht kein Obst** (იქვე). თურქული დიალექტოლოგიური მასალებიდან ამოწერილი მაქვს, მაგ., **mägäräm** ფორმა მ ა გ რ ა მ სიტყვისა, რომელიც ექვსაც არ ტოვებს ჩვენი მ ა გ რ ა მ და სხვა ენებშიც ნასესხებ ამ სიტყვის სპარსული წარმომავლობის შესახებ. ცნობილია ისიც, რომ ძველად ჩვენში მ ა გ რ ა მ' ის ფუნქციას გ ა რ ნ ა ასრულებდა ([8], გვ. 91).

2. **ბარე, ბარემ** აგრეთვე სპარსული წარმომავლობისად ჩანს. **bari, bare** **არს.** ,**хотя бы, по крайней мере** ([9], გვ. 95). ფრიად ცნობილ თურქ ლექსიკოგრაფს შამსედ-დინ სამი'ს სპარსულიდან თურქულში ნასესხები ამ სიტყვისათვის მ-დართული

კაჟ-ზარემ (ხალხური) ფორმითაც აქვს მოყვანილი. ([10], გვ. 262). ბარე—ბარემ სიტყვის სპარსულიდან წარმომავლობა არც ფონეტიკურად და არც სემანტიკურად საეჭვო არ არის.

3. ქილიფთარ-ი. გურიაში (მახარაძის რ-ნი) გავრცელებული გვარსახელი. საფუძვლად უდევს ბერძნულიდან ნასესხები kleidos სიტყვა, რომელიც ბევრ ენაში გვხვდება და მათ შორის ქართულშიც „კლიტე“ (გურული „კილტე, დუ-კილტავი“). თურქულსა და სპარსულში ეს სიტყვა კი ქილით-ქილიდ-ის ფორმით გვაქვს. აქედან სპარსული კაჟ-კილიდ(თ)დარ-ი—ключарь при храме или гробнице ([4], გვ. 677). kilid+dar-ში dar სპ. დაშთან ზმნიდან საქმიანობის, პროფესიის, რისამე მქონებლის მნიშვნელობით სიტყვათაწარმოებელია. (შდრ. ქართული 'ხაზინაღარ-ი', 'ხაზინის გამგე'; 'იჯარაღარ-ი', 'მოიჯარე', დახლიღარ-ი და სხვ. kiliddar ამრიგად 'მეკლიტური', კერძოდ „მეკუქნავე“, საერთოდ კაცი, რომელსაც რაიმე საგანძურის გასაღები, კლიტე აბარია. სპარსულში ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობებიც აქვს: Смотритель, хранитель (обычно храма или гробницы святого); тюремщик, тюремный надзиратель, сторож ([11], გვ. 346).

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ თურქულში ბოლოკიდური მკლერ-ხშული თანხმოვნები უსათუოდ ყრუდებიან და იმავე რიგის ყრუ თანხმოვანს გვაძლევენ: kitab→kitap 'წიგნი'; meded→medet 'დახმარება'; aded→adet 'რიცხვი' და სხვ. ამდენად თურქულსა და შემდეგ ქართულში ჩვენ გვაქვს არა ქილიდ 'კლიტე' და არა kiliddar, არამედ ქილით და ქილითდარ→ქილითთარ-ი. ქილითთარ-ი უნდა ყოფილიყო ქართულში, კერძოდ გურულში, „მეკლიტური“, „მეკუქნავე“. კერძოდ, ქართულში და საერთოდ სხვა ენებშიც ჩვეულებრივია გვარსახელები, რომლებიც თანამდებობისა და პროფესიის აღმნიშვნელ სიტყვათაგანაა წარმოშობილი. მაგალითი ამისი ბევრია: მზარეულაშვილი, ხაზაზიშვილი (რაც „მეპურისშვილს“ ნიშნავს), მემარნიშვილი, ვეზირიშვილი, ამილახვარი და სხვ. მრ. ამრიგად ქილითთარ-ი უნდა ყოფილიყო მთავრის სასახლეში ან რომელიმე მდიდარი კაცის ოჯახში საკუქნაოს უფროსი, რომელსაც ჰქონდა გასაღები და იყო მეკლიტურისა და მსგავს თანამდებობაზე. ქილითთარ-იდან ქილიფთარ-ამდე ფონეტიკურად რთული გზა არ არის გასაუღელი. ხშირ ხმარებაში ქილითთარ-ში ორი ზედიზედ ხშული დენტალისაგან ერთი განემსგავსა მეორეს და გადავიდა ამ შემთხვევაში უფრო მარტივად წარმოსათქმელ ბაგისმიერ ფ-ში, მივიღეთ ქილითთარ-ი→ქილიფთარ-ი. ეს სიტყვა ასეთი ფორმით საერთოდ სხვაგანაც დადასტურებულია. მაგ., ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქულ თარგმანებში წერია: 'სალაროთ მოლარე' ქილითდარ ([12], გვ. 170), ხოლო 'ქილიფთარის' ფორმით იგი საერთო ქართულშიც ყოფილა. მაგ., იხ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 7, გვ. 324: „ქილიფთარ-ი—(ძვ.) ღვინისა და, საერთოდ, სასმელების მწე; პირის მელვინე (მეფეთა და დიდებულთა სასახლეებში)“. დავუმატებ იმასაც, რომ მოხსენების დროს მითხრეს „ქილიფთარი საერთოდ 'ხელმოჭერილ' კაცს, ნიშნავს“.

4. ყირქესალიშვილი*. გვარსახელი მესხური წარმომავლობისაა. აწ განსვენებული ივანე ყირქესალიშვილი თბილისის პოლიტექნიკური ინსტიტუტის პროფესორი იყო. გვარსახელი მასალობრივად თურქულ-სპარსული ელემენტე-

* ზოგჯერ ძლიერ დამახინჯებულად გვხვდება ეს გვარსახელი: „ლენა ყირქესალი“, ეს შემოკლებულად თუ არის, „ყირქესალი“ უნდა იყოს (იხ. ვაზეთი „თბილისი“, 1978 წ. 18. 01), აგრეთვე 'ყირქესალოვ' ფრანცისკა პეტრეს ასული— პენსიონერი, „თბილისი“, 1977 წ. 11. 11).

ბისაგან შედგება: ყირ. თურქ. kirk, დიალექტური kirx-ყირხ, (ქართულში ხ-ს ჩაყარდნით) ყირ- 'ორმოცი', ქესა←სპ.-თურქ. kise كىسე „ქისე“, -ლი თურქ. li— აფიქსი ქონებისა = ქართ. -'იანი', ე. ი. მთლიანი ზუსტი თარგმანი ყირქესალი სიტყვისა— 'ორმოციქისიანი', 'ორმოცი ქისის მქონე'.

საქმე ისაა, რომ თურქულში ქისა სიტყვა ნიშნავდა არა მარტო 'ქისას'; 'პარკს', (ტყავისა ან რაიმე ქსოვილისა) ფულის ან სხვა წვრილმანი ნივთებისათვის, არამედ ოსმალებთან ქისა იყო ოქრო და ვერცხლის ფულის დიდი და დროთა მსვლელობაში ცვალებადი რაოდენობის ერთეულიც. მაგ., სულთან მეჰმედ ფათიჰის დროს—XV ს-ში ერთი ქისა 30 ათას ახჩას აღნიშნავდა, XVI ს-ს შუა წლებში — 20 ათასს, ხოლო XVII ს-ს აგრეთვე შუა ხანებში ერთი ქისა შეადგენდა 40 ათას ახჩას ([13], გვ. 344). ფულის დიდი ერთეულის აღმნიშვნელი ეს ქისა სიტყვა ოსმალთა მიერ დაპყრობილ ქართულ ტერიტორიაზედაც ყოფილა ხმარებული ამ აზრით: „ლეკებთან მისი მტრობით ისარგებლა შერიფ-ფაშამ, საბითის თავის მოსაკვეთად 60 ქისა ფული გაიღო და 1802 წ. შერიფისაგან მოსყიდულმა ლეკებმა საბითის თავი მოაკვეთეს“ ([14], გვ. 64). ყირქესალი-ში ყირ — თურქ. kirk, დიალექტური ყირხ „ორმოცი“, მაგრამ ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ თურქულში kirk მარტო 40-ს კი არ ნიშნავს, არამედ ნიშნავს აგრეთვე „ბევრს“. kirk kerre söyledim ზუსტად ნიშნავს არა „40-ჯერ ვთქვი“, არამედ „ბევრჯერ (ქართულად რომ იტყვიან ათასჯერ) ვთქვი“, ([10], გვ. 1063). ამდენად 'ყირ(ხ)ქესალი, ნიშნავს მრავალქისიანს, ე. ი. 'ძლიერ ბევრი ფულის მქონე მდიდარ კაცს. ერთი ქისა, რომ ვთქვათ, 30000 ახჩიანი ფულის ერთეულია; ორმოც ან მრავალქისიანი კაცი ხომ უზომოდ მდიდარ კაცად მიიჩნევა. საინტერესოა, რომ პროფ. შ. ლომსაძის მიერ გამოცემულ „ახალციხურ ქრონიკებში“ ყირქესალი იხსენიება პერსონულ სახელად: „13 თიბათ. ყირხქესალი გაუმეღავენეს. ფაფაზოლი მამაჩანაც გაუმეღავენეს“ ([15], გვ. 197). აღვნიშნოთ ისიც, რომ ამ წყაროში ყირქესალი კი არაა, ყირხქესალია, ე. ი. უფრო ზუსტადაა თურქული 'ყირხ' სიტყვა მოცემული. ჩვენ აქ მოვიყვანთ რუსი მეცნიერის ა. დ. ეელტიაკოვის აზრს „ქისას“ შესახებ, რომელიც სავსებით შეესაბამისა „ქისას“ აქ დადგენილი შინაარსისა: Кошелек — по-турецки кесе или кисе (русс. кисет). Кошелек для хранения золотых и серебряных денег и в то же время определенная их сумма. Иногда термин кесе употреблялся только для акче и для курушей, а для алтунов—сурре. В 1660—1661 гг. в одном кошельке было 40 тыс. акче, в 1688 г.—50 тыс. курушей. В финансовых операциях имели хождение три кошелька: румелийский кошелек (кесе-и руми), равный 500 курушам, или 40 тыс. акче, кошелек дивани (дивани кесе) — 416 курушей, или 33,120 акче, и египетский кошелек (мысыр кесеси) — 600 курушей, или 48 тыс. акче. Последний обращался только в Египте, а наиболее распространенной расчетной единицей был румелийский кошелек. Европейцы имели дело только с ним, почему во всех европейских словарях размер кесе определяется всего в 500 курушей, или пиястров ([16], гв. 283). ამ მხრივ საინტერესოა აგრეთვე ისტორიკოს დ. ბაქრაძის მიერ ქისებში ნაანგარიშევი თანხა რუსული ფულებით: «Таким образом, вся пенсия, пожертвованная по сему фирману роду Тавдгиридзе, составляет в месяц 4 кисы (киса 25 руб.), равняющаяся 100 рублям серебром на наши деньги» ([17], гв. 168).

ლიტერატურა

1. ს. ჯიქია, აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან, I, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, III, თბილისი, 1960.
2. ვ. წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, თსუ სამეცნიერო სესიები, № 1, მოხსენებათა კრებული (2—4. III. 46), თბ., 1947.
3. აკაკი შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, მეორე გამოცემა, თბ., 1973.
4. Миллер Б. В., Персидско-русский словарь, М., 1950.
5. ალ. ლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, II, თბ., 1975.
6. ე. დონდუა, რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1967.
7. T. Kowalski, Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Ainallü—Dialekt aus Südpersien, Krakow, 1937.
8. ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973.
9. Турецко-русский словарь, Москва, 1977.
10. ۱۳۱۷ ، سامی ، قاموس ترکی ، درصصادت
11. Персидско-русский словарь, под редакцией Ю. А. Рубинчика, т. 2. М., 1970.
12. ც. აბულაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქული თარგმანები, თბ., 1968.
13. O. S. G ö k y a y, Kâtip Gelebi'den Seçmeler, Istanbul, 1968.
14. ხ. ახვლედიანი, ოთხმოცი წლის წინათ, „ლიტერატურული აქარა“, 4, 1958.
15. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან. ახალციხური ქრონიკები, თბ., 1979.
16. Желтяков А. Ф., Эвлия Челеби. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века), перевод и комментарии. Выпуск I. Земли Молдавии и Украины, М., 1961.
17. Бакрадзе Д. З., Кинтришский участок, ქართული ისტორიოგრაფია, III, თბ., 1915.

С. С. ДЖИКИА

Академик АН Грузинской ССР

ИЗ ИСТОРИИ СЛОВ ВОСТОЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ, II

Резюме

В статье, являющейся продолжением статьи напечатанной в 1960 году (Труды Института языкознания АН Грузинской ССР, серия восточных языков, т. III) изучены происхождение, фонетика и семантика заимствованных в грузинском из восточных языков слов: magram, barem, kiliftar и kirkesali.